

פרק ראשון

"מלאך יכול להחמיר": ר' אברהם "המלאך"

תפקיד נכבד בעיצוב דמותו הרוחנית של ר' ישראל מרוז'ין מילאה תודעת ההמשכיות המשפחתית. הוא ייחס משמעות רבה לזיקתו אל אבי־סבו, ר' דב בער "המגיד הגדול" ממזריץ', אל סבו ר' אברהם "המלאך", ובעיקר אל אביו, ר' שלום שכנא מפוהרבישצ'ה. בטרם נתאר את מהלך חייו של ר' ישראל, נתעכב מעט על דמויותיהם של סבו, "המלאך", שאותו לא זכה להכיר ורק את שמעו שמע, ושל אביו, ר' שלום, שהשפיעו באופן עמוק על דרכו. הניגוד הקיצוני במבנה האישיות של כל אחד מבני המשפחה – "המגיד" לעומת בנו "המלאך", ר' שלום לעומת אביו "המלאך", ובעיקר – הצטרפות היסודות הללו כולם באישיותו של ר' ישראל, אינו יכול שלא להתמיה את המתבונן בסאגה המשפחתית. למרבית הצער, המקורות שבידינו אינם עשירים דיים ואינם מספקים תשובות לשאלות "מודרניות" המתעוררות אצל קורא בן זמננו. הפיתוי לפרש את סבכי אישיותם של בני השושלת במונחים פסיכו־היסטוריים הוא רב, אך פירוש שכזה יש בו בהכרח הרבה מדמיונו היוצר של הפרשן. נצביע אפוא על מוקדי המתיחות והניגוד הבין־אישיים, אך נימנע מלקבוע אם אלה הם שהובילו בהכרח להתגבשות אישיותו המיוחדת של ר' ישראל. אדרבה, לאורך החיבור ננסה להראות, שהתהליכים הרוחניים והחברתיים הכלליים, שעברה החסידות במחצית הראשונה של המאה הי"ט, הם בעלי משמעות גדולה הרבה יותר להבנת דמותו ההיסטורית של גיבור סיפורנו.

א. משהו לתולדות ר' אברהם "המלאך"

אחד היה אברהם קדוש ה' חכם הרוזים... שניתנה לו רשות לגלות מהותו של השם... ולראות את האש הגדולה שנחשכה בעווננו על ידי ריבוי הגלות... ואותם הדרושים היו למורשה לבן בנו אור ישראל ר' ישראל מרוז'ין והיו יקרים בעיניו מאוד מכל אבני נזר וסגולת מלכים.¹

במילים אלה תיאר ש"י עגנון את דמותו המופלאה והמסתורית של ר' אברהם "המלאך" (בערך 1740–1776), בנו היחיד של "המגיד" ממזריץ' וסבו של ר' ישראל מרוז'ין. הניסיון להפיץ מעט אור על דמותו הריאלית מנחיל אכזבה. אך למעשה, גם על אביו המגיד (נפטר בשנת 1773), שהיה בוודאי האישיות החשובה ביותר בתנועה החסידית לאחר מות הבעש"ט, אין אנו יודעים הרבה. מספריו של המגיד (שנערכו כולם בידי תלמידיו), מן הליקוטים הרבים

1 ש"י עגנון, ספר סופר וסיפור, ירושלים ותל־אביב תשל"ח, עמ' תטו–תסז.

של תורתו, מזיכרונות פרגמנטריים, מסיפורים ומדברי תלמידים ומעריצים משתקפת דמות מרשימה של מחנך, למדן ומיסטיקן, מנהיג נערץ ויצירתי ואיש ארגון מוכשר. תורתו העיונית השפיעה לא רק על תלמידיו הישירים – מנהיגיה של החסידות המתפצלת במפנה המאות הי"ט-ה"ט – אלא גם על החסידות לדורותיה ולפלגותיה בכל מקום חמן. החצר החסידית שייסד במזריץ' לא רק שהיתה אבן שואבת לצעירים תאבי חוויות רוחניות חדשות, אלא גם תרמה תרומה של ממש לשינוי מהותי בדמותו ההיסטורית של הצדיק החסידי – מצדיק "נודד" לצדיק "יושב" – והשפיעה לטווח ארוך על עיצוב סדריה של חצר הקבע החסידית במתכונתה המאוחרת. אף על פי כן, ידיעותינו על תולדותיו, אישיותו, מנהגיו והשקפת עולמו אינן רבות ופרקים שלמים בחייו (בעיקר בתקופתו הטרומית-חסידית) בלתי ידועים לחלוטין.²

בנו-יחידו אברהם נולד בשנת 1740 בקירוב ונקרא על שם סבו, אביו של המגיד. אין בידינו פרטים על נעוריו.³ אופיו המסתגר והסגפני, שבעטיו זכה לאחר פטירתו לכינוי יוצא הדופן,⁴ לא תאם את הציפיות שנתלו לכאורה בבנו של המגיד, שממילא לא צלח – וככל

2 תורתו של המגיד והשפעתה זכו לדיונים רבי היקף, ונציין לבולטים שבהם: דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 76-93; הורודצקי, החסידות, א, עמ' עז-קב; ש"ץ, החסידות כמיסטיקה; גריס, ספרות ההנהגות; ועוד הרבה. חשובה במיוחד עדותו של שלמה מימון על ביקורו בחצר המגיד. ראה: חיי מימון, עמ' 141-146; אטקס, מחבורה לתנועה, עמ' 59-68. החידוש שבמעבר מ"בעל שם מהלך" ל"צדיק יושב במקומו" לא היה, אליבא דווייס, דבר של מה בכך, אלא לווה בפולמוס רעיוני. ראה: וייס, ראשית צמיחתה של הדרך החסידית, עמ' 103-105. על דמות המגיד, כפי שנצטיירה בעיני מתנגדים, ראה: א' רובינשטיין, "מעוזבנו הספרותי של ר' דוד ממאקאו", בר-אילן – ספר השנה, ז-ח (תשכ"ט-תש"ל), עמ' 231-234. מדיף גניזת חרטון טרח להמציא חילופי איגרות בין המגיד למלאך (ואולי כרי להשלים פערים בביוגרפיות שלהם), ומהם אל תלמידים שונים, כולל צוואה שכתב, כביכול, המגיד. ראה: ח"א ביוזבסקי, גנוי נסתרות, אור נערב, ירושלים תרפ"ד, עמ' ד-ה, ט-יב; במקומות שונים בתוך התמים, ג-ו (תרצ"ז); י"ח ביגלאיזן, חמדה גנוזה, ווען [תרפ"ג], עמ' 18-19; י' מרגליות וא' בירברייך, מכתבים קדושים, טשערנאוויץ תרפ"א, עמ' ט-יג; מ"נ לנגרמן, לקוטים תלפיות, ווין תרפ"א, עמ' כג-כה; כרם ישראל, עמ' 23-24, 27-28, ועוד. אף כי לא תם ולא נשלם הפולמוס סביב גניזה זו, מקבלים אנו את דעת הרואים בה מעשה זיוף. וראה עוד להלן, עמ' 202-203.

3 סיכומים קצרים על המלאך, ראה: דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 213-214; הורודצקי, הגרן, ה (תרס"ו), עמ' 146-153 [-החסידות, ב, עמ' מט-נו]; קמלהאר, דור דעה, עמ' עד-עו; יפת, האדם העליון; רפאל, החסידות וא"י, עמ' גז-גו; אנציקלופדיה לחסידות, אישים, עמ' לב-לה (וביבליוגרפיה נוספת שם); א' פקשר, "הרה"ק רבי אברהם 'המלאך' זיע"א", תפארת ישראל, יז, עמ' 26-33, 55; E. Wiesel, *Sages and Dreamers*, New York 1991, pp. 386-400. תאריך הולדתו אינו ידוע ונקבע סביב ת"ק-תק"א. ראה למשל: טייטלבוים, הרב מלאדי, עמ' 8; ספר היחס, עמ' 164; אלפסי, החסידות, עמ' 35; עטרת תפארת ישראל, עמ' 6; וונדר, מאורי גליציה, ד, עמ' 199.

4 הכינוי "מלאך" נדיר וניתן כנראה לאישים בעלי קבלה. המפורסם שבהם, הנביא השבתאי חיים מלאך, דווקא הצטיין בכשרון הנהגה ותעמולה, ודבריו מצאו אחן קשבת אצל תלמידים הרבה (שלום, מחקרים ומקורות, עמ' 100-108. לדברי מ' בניהו, "החברה קדושה" של רבי יהודה חסיד ועלייתה לארץ ישראל", ספונות, ג-ד [תשי"ט-תש"ך], עמ' קלז, הכינוי מלאך אינו קשור בכוחות אקסטטיים ואין פירושו אלא שליח). ההקשר השבתאי (אם אכן קיים הקשר שכזה) לא נבדק, ואולי בשל הקונוסציה הלא נעימה דקדקו במסורת חב"ד לכנותו בשם "הקדוש": "הר"ר אברהם... המפורסם בפולין בשם המלאך ובמדינתנו [רוסיה הלבנה] בשם הקדוש, כי היה קדוש מרחם ודרך עבודתו היה נפלא מאד" (היילמן, בית רבי, א, עמ' 123). גם בקובץ הסיפורים הקדום עליו, שנקלט בשבחי הבעש"ט, לא כונה "מלאך", אלא "הרב"

פרק א: ר' אברהם "המלאך"

הידוע, אף לא שאף – להיות יורשו של אביו כמנהיג חסידי. בעיני סופרים מאוחרים היה זה אות לצניעותו הגדולה: "ר' אברהם זה לא ביקש להתגדל ולהתקדש בעיני העם, כי הצניע לכת עם אלוהיו ובתורת ה' הגה יומם ולילה, והשלמת עצמו שם לו למטרה".⁵ אלא שלמעשה אין בידינו כל עדות לציפיות כלשהן, גלויות או סמויות, לא רק באשר למעמדו האישי של ר' אברהם, אלא גם בנושא ההורשה והארגון המרכזי של החסידות בכלל. ברבע האחרון של המאה הי"ח טרם גיבשו לעצמן החבורות של החסידים החדשים דפוסים ארגוניים וטרם קיבלו על עצמן את עקרון ההורשה הגנטית, שעתיד לאפיין את החסידות הממוסדת למן ראשית המאה הי"ט ואילך. החסידות היתה אז תנועה בחיתוליה, דפוסי פעילותה היו מבוזרים, ספונטניים ומאולתרים וחזון כיבוש "הרחוב" היהודי עדיין היה רחוק. הניסיון לתלות בחסידות בשלביה הראשונים מגמות ארגוניות, שהתפתחו בחסידות רק בשלבים מאוחרים, יותר משיש לו אחיזה במציאות ההיסטורית הרי הוא קשור באנכרוניזם, בהרהורי לב ובמגמות היסטוריוגרפיות ודידקטיות של חוקרים ושל אסכולות חסידיות מסוימות, שהשליכו מן המאוחר על המוקדם.⁶

אופיו הנזירי של המלאך הוא שמנע כנראה היווצרות של חוג מקורבים ותלמידים. למעשה, כמעט שלא ידוע לנו על חסידים שהסתופפו בצלו ואימצו את דרכו בחסידות ובעבודת ה'.⁷ לדרכו לא היה המשך, ואף לא אחד ממוריה של החסידות בדור הבא הזדהה כתלמידו בפועל או כממשיכו ברוח. בין ידידיו האינטימיים היחידים היה ר' שניאור זלמן מלונא. הם נתקרבו זה לזה שעה שר' שניאור זלמן הצעיר שהה במזריץ', בחצרו של המגיד. אף על פי כן, כך

או "הקדוש" (עמ' 139–147; כל ההפניות לשבחי הבעש"ט להלן הן לפי מהדורת א' רובינשטיין, ירושלים תשנ"ב).

5 גוטלובר, זכרונות ומסעות, א, עמ' 188.

6 עדויות, כביכול, למעמדו של המלאך כממלא-מקומו של המגיד, שלצדו "נבחר ועד הנהגה כללי" שפעל כחמש שנים, וכצדיק שחסידיו מתקשרים אליו באופן פורמלי ומביאים לו פדיונות, נשתלו במכתבי גניזת חרסון. ראה: אגרות קודש, עמ' קצט–רב, תעא (בייחוד איגרות קיא, קיג). מעניין הדמיון שבין הדימוי ההיסטורי של זיפן האיגרות (ומסורת חב"ד שקיבלה את אמינותן), לבין השקפתם של ראשוני החוקרים של החסידות. כך, דרך משל, כתב גרץ, כי לאחר מות המגיד ממזריץ': "הקשר בין החבורות המקומיות הוחזק על ידי זה ששמו להם ראש אחד כללי מצאצאי ר' ביר, בתור צדיק ראשי, ויתר ה'רביים' היו נתונים תחתיו וחייבים להפריש לו חלק מהכנסותיהם. הצדיק הראשי הראשון אחרי ר' ביר היה ר' אברהם בנו... ערכו מעט הוא בהתפתחות החסידות, ועל כן נקל היה בעיני יתר הרביים להכירו לראש עליהם" (צ' גרץ, דברי ימי היהודים, ט, תרגום י"א סריווש; דפוס צילום: ירושלים תשל"ב, עמ' 90; ובעקבותיו ד' כהנא, "אבן אפל", השחר, ה [תרל"ד], עמ' 646). לשאלת האנכרוניזם במחקר ובמסורת החסידית לגבי "ירושת" המגיד ואי-התאמתו, כביכול, של המלאך, ראה: רפפורט-אלברט, החסידות אחרי 1772, עמ' 184, הערה 2; 209, הערה 78. ונוסף, כי גם שושלות אחרות ראו את מייסדן כמועמד מתאים לתפקיד "הנהגה המרכזית". במסורת בית צ'רנוביל, למשל, נתפס ר' מנחם נחום כמועמדו המועדף של המגיד למילוי מקומו כרב וכמנהיג. ראה: ספר היחס, עמ' 67.

7 בין חבריו יש למנות, כנראה, את ר' משולם זוסיא ואת ר' יהודה ליב כהן מאנופולי (שבחי הבעש"ט, עמ' 144–145); את ר' אברהם מקאליסק, המזכירו בהערצה באיגרת לר' שניאור זלמן (אגרות בעל התניא, עמ' קנח; ברנאי, איגרות חסידים מארץ ישראל, עמ' 257–258); את ר' אברהם חיים מזלוצ'וב (להלן, הערה 35); ואת ר' יצחק אייזיק כהן צדק אב"ד קורץ ואוסטרהא (ה"ד, אבל כבוד, טשערנאוויץ [תרמ"ד], עמ' ה).

נרמז, ולזל בו ר' שניאור זלמן מלכתחילה, עד שעמד על מדרגתו ועל מעלותיו. מכאן ואילך התייחס אליו בכבוד גדול, למד עמו בצוותא ואף שהה עמו זמן מה לאחר מות המגיד ממזריץ'.⁸ לימודיהם המשותפים, בנגלה ובנסתר, הם שהקנו לשושלת רח'ין המאוחרת מקום של כבוד במסורת החב"דית.⁹ מעריץ אחר של המלאך, המבוגר ממנו בשנים רבות, היה ר' מנחם נחום מצ'רנוביל. הוא השיג לו משרה של מגיד מישרים בקהילת פאסטוב (Fastów), את נכדתו השיא לר' שלום שכנא בנו, ולאחר מותו של המלאך ביקש לקחת לעצמו את גיטל אלמנתו לאשה.

ההיסטוריוגרפיה החסידית ציינה במיוחד את בקיאותו של המלאך בקבלה ובחכמת הנסתר,¹⁰ את התמסרותו המוחלטת להתבוננות רוחנית,¹¹ את תפילתו הנלהבת,¹² את סגפנותו ואת התנזרותו מקיום יחסי מין.¹³ גיטל, רעייתו ואם בניו, היתה אשתו השנייה (על אשתו הראשונה

8 "שמתחלה היה הוא [-ר' שניאור זלמן] משמים את עצמו מללמוד עם הקדוש הרב ר' אברהם כי לא שיער גדלו כל כך" (היילמן, בית רבי, א, עמ' 4); "והרב הג"ל [-ר' שניאור זלמן] פקפק מעט בדבר כי הוא היה חריף עצום ולמדן והר"א המלאך לא היה לו שם בין הלומדים, והחזיקו אותו לאיש פשוט שאינו יכול ללמוד כלל" (כרם ישראל, עמ' 25).

9 ר' שניאור זלמן נחשב למורו של המלאך בפשט ובנגלה, ואילו המלאך נחשב - גם במסורת חב"ד - לרבו של ר' שניאור זלמן בדברי חסידות ובנסתר, ואף מיוחסת לו השפעה ניכרת על עניינים יסודיים בשיטת חב"ד ובספר התניא. ראה: מ' רודקינסון, תולדות עמודי חב"ד, קעניגסברג תרל"ו, עמ' 17; היילמן, בית רבי, א, עמ' 4, 10, 22, 123; סייטלבוים, הרב מלאדי, עמ' 8, 42; הורודצקי, החסידות, ב, עמ' נ; א"ח גליצנשטיין, ספר התולדות - רבי דובער הרב המגיד ממזריטש, כפר חב"ד תשל"ו, עמ' 65; "החסידות שלמד רבי אברהם 'המלאך' ממלחמת שבע השנים", מונדשיין, מגדל עז, עמ' שפט-שצח. גם מסורת רח'ין שותפה להערכה זו: "שכל חכמת חב"ד היא מהמלאך והר' מענדלי מוויטפסק" (בית ישראל, עמ' 138; סלינגסור, אבן ישראל, עמ' מב; כרם ישראל, עמ' 25). יחסה החיובי העמוק של חב"ד לבית רח'ין נמשך עד ימינו, ראה למשל: ס' בלוי, "מחזיר עטרה ליושנה", כפר חב"ד, 341, כ"א בתמוז תשמ"ח, עמ' 20.

10 "ר' אברהם ג"ע [-גוזי עדן] היה מכרין בימי ספירת העומר על משיח" (מונדשיין, מגדל עז, עמ' שצו).

11 "צדיק וואליני, שהיה כולו רוחניות במדותו ואף בשמו" (דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 213; והשווה: אבן, זכרונות, עמ' 16-17).

12 "כשהיה מתלהב היה עלול לכלות הנפש ממש" (היילמן, בית רבי, א, עמ' 123). מסורת מעניינת מסופרת על הצדיק ר' יצחק מראדוויל, שנסע לפאסטוב כדי לתרום על קנקנו של המלאך. הוא הגיע למקום בערב תשעה באב, ושם "ישב [המלאך] על הארץ ונתן ראשו בין ברכיו ולא קם ולא זע עד למחרת בצהרים. וראה [ר' יצחק] נחל דמעה תחתיו" (בך יברך ישראל, נט ע"ב; עירין קדישין תליתאה, עמ' 47; זוין, סיפורי חסידים, ב, עמ' 365).

13 "הנה זוגתי תחיה יש לה תרעומת עלי על כמה דברים שנהגתי בפרישות יתירה" (שבחי הבעש"ט, עמ' 145). מנהגי האישות המיוחדים לו, דרכו בשעת הבעילה ("כשהליכודו לזווג... הרים קול יללה ונהם נהימה גדולה מחמת שהיה קשה לו מאוד להשפיל עצמו לחבר בגשמיות ומקול היללה ההוא נתעלפה זוגתו"), והמסקנה כאילו קיים המלאך "שני בעילות ולא יסף... והיה פרוש כל ימי חייו" - דברים אלה נקראים כסבלימציה ארוטית של הרדורי לבו של בעל סדר הדורות החדש, עמ' 21. הדברים מזכירים את המסופר על הירש בן הבעש"ט, ש"נולד ע"פ הדבור" (שבחי הבעש"ט, עמ' 312), אך הם נתפרשו כאמת חצובה מסלע, חכו הן להתייחסות אירונית (צדרכוים, כתר כהונה, עמ' 110, הערה 3) וגסת-רוח ("נכדי המלאך קדושים מרחם הם, כי המלאך חקק שם שמים על א... ודומה כמי שכפאו שד בהולידם", ראה: אורנשטיין, אורות מאופל, עמ' 203; וברור שיש להשלים: "אברו"), הן להתייחסות היסטורית,

אין אנו יודעים מאומה).¹⁴ היא היתה בתו של ר' משולם פייביש הלוי הורוויץ מקרמיניץ, למדן נודע ומחבר, שראה עצמו כמתנגד לחסידות.¹⁵ מסורת מאוחרת, המושמת בפיו של ר' ישראל אך עושה רושם שאינה אלא שכתוב היסטורי, מספרת כי ר' משולם נהג לזלזל בגלוי במגיד ובלמדנותו. והנה, בעקבות פגישה בין השניים, שבמהלכה פתר המגיד קושיה חמורה בפירוש הר"ן, "בלי שום גמגום, ממש כאשר יאמר איש ישראלי 'אשרי'", החליט ר' משולם להסתפח לאוהדי התנועה החסידית והסכים לשדך את בתו, בת השתיים-עשרה, למלאך, שנתאלמן זה לא מכבר.¹⁶ ואולם, גירסת "שבחי הבעש"ט" לגבי נישואין אלה שונה לגמרי. מן הסיפור שם, שנכתב לכל המאוחר בשלהי המאה הי"ח, עולה כי בני המשפחה לא התייחסו באהדה לרעיון ההשתדכות עם משפחת המגיד ("ויהיה לצחוק בעיניהם כי לא ידעו את הרב [המגיד] ולא שמעו את שמעו"). ר' משולם, שלא פגש כלל במגיד (שכן השידוך נעשה באמצעות שליחים), אף לא רצה להשתתף בחתונה (לדברי המספר: "כדי שלא יבטל מלמודו");¹⁷ אך זו בוודאי מידת חסידות נפרזת כאשר מדובר בנישואי בתו). ניתן אפוא לשער כי הנישואין היו למורת רוחו של ר' משולם, ושמה – כפי שקרה במשפחות רבות אחרות – גרמו נישואין אלה לקרע בתוך המשפחה.

בקיץ תקל"ו עזב ר' אברהם המלאך את אנופולי (Annopol) שבוולין,¹⁸ ועבר לשמש כרב

הרואה בסיפור "תוצאה טבעית של נשואי-בוט, הנהוגים בימים ההם" (דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 213), והן להתייחסות רעיונית, שניתן, כביכול, ללמוד ממנה על "תורת האדם העליון" בחסידות (יפת, האדם העליון, עמ' 22). הורדצקי ראה בסיפור "פנטסיה של החסידות", שסיפקה את הביקוש העממי לקדושים שלא נולדו כאחד האדם ונהגו כמלאכים (החסידות, ב, עמ' מס-נ), אך הגוים בהדגשת המוטיבים הנוצריים בדמותו של המלאך (שם, עמ' נד-נה).

14 קנת ספרים, עד ע"ב; בך יברך ישראל, יא ע"א; גזע תרשישים, עמ' ח; ברומברג, רח"ן, עמ' יא. על פי שם ושארית, עמ' ס, שמה היה העניא. ראה גם: ג' נגאל, "נשים בספר שבחי הבעש"ט", מולד, ו (תשל"ד), עמ' 143-144.

15 מחבר פירוש למשנה, משנת חכמים, אוסטרזהא תקנ"ו. לספר צורפו הסכמות של גדולי הרבנים הלא-חסידים בזמנו, ולא ניכרת זיקה כלשהי של המחבר לחסידות. רק במהדורה השנייה (לעמבערג תרס"ז) נזכר שהמחבר היה חותנו של המלאך, ולספר צורפו הסכמות צדיקי בית סדיגורה. על ייחוסו של ר' משולם, ראה: ספר היחס, עמ' 165; כרם ישראל, עמ' 29-32. הוא נפטר בכ' בכסלו תקל"ד (אהלי יעקב, עמ' עד).

16 ספרן של צדיקים, עמ' 11-12; ישועות ישראל, ב, עמ' 6-7; כרם ישראל, עמ' 30.

17 שבחי הבעש"ט, עמ' 142-143.

18 באנופולי היה לו גם בית מדרש (שבחי הבעש"ט, עמ' 140). שאלת מקום מגוריו של המלאך קשורה בשאלת מקום מגוריו של המגיד בסוף ימיו: מתי עזב – אם בכלל – את רובנה, האם חזר למזריץ' או שמא עבר לאנופולי? ר' שניאור זלמן העיד באיגרת לר' אברהם מקאליסק, כי בקיץ תקל"ב נסע לרובנה אל המגיד (אגרות בעל התניא, עמ' קעה; אגרות קודש, עמ' קכה). כמה מאיגרות חרטון מנסות אף הן לתמוך בזיהוי של אנופולי כמקום מגורי המגיד והמלאך בשנים תקל"ב-תקל"ג (התמים, ג/ו [תרצ"ו], עמ' כב, כז, איגרות רכה-רכו, רמג-רמה; אגרות קודש, עמ' קצז, קצט-רא), ואף בשנים תקל"ד-תקל"ה (ביחובסקי [לעיל, הערה 2], עמ' י; דיסקין, אגרות קודש, עמ' כו-כח). על הסתירה שבין איגרות מזויפות אלה לבין מסורות המצביעות על מגורי המלאך בפאסטוב עוד בחיי המגיד (ראה להלן), כבר עמד הילמן (אגרות בעל התניא, עמ' רע, הערה 24). בניסיונות להרמוניה בין המקורות נסען, כי זמן מה קודם פטירתו עבר המגיד מרובנה לאנופולי ושם אכן נקבר (היילמן, בית רבי, א, עמ' 10, הערה ד; סייטלבריס, הרב מלאדי, עמ' 9; דיסקין, שם, עמ' כד). מסורת

וכמגיד מישרים בקהילת פאסטוב, דרומית-מערבית לקייב.¹⁹ במישרה זו זכה כאמור בשל מאמצי ידידו הקשיש ר' מנחם נחום מצ'רנוביל, שהמליץ לאנשי העיר להזמין את המלאך.²⁰ בפאסטוב, שבה נתקבל "בכבוד גדול", התפרנס כדרך הרבנים מ"פסיקת דמים",²¹ היינו ממשכורת חוזית קבועה מקופת הקהל. אך במקום להיות מעורב בחיי הקהילה, כפי שבוודאי ציפו ממנו, בחר המלאך להתבודד ולשבת "סגור ומסוגר, ולא זכו [אנשי העיר] לראות פניו... והיו להם געגועים לראותו".²² הוא האריך הרבה בתפילותיו והופעותיו הנדירות בציבור הטילו אימה ופחד על האנשים.²³ מותר לשער כי למציאות חברתית מעין זו התכוון ר' יעקב יוסף מפולנאה, בעצמו דמות שהושפעה מאסכולות מוסר קבליות המטיפות לפרישות, כאשר תיאר תושבי קהילה המואסים ברב המקומי שבחר להתבודד:

"וירא העם כי בושש משה" – שהרב הכשר שבעיר שזהה לבוא לפקח בעסק הקהל... שעדיין עוסק בהתבודדות, שהיה הזמן צריך לזה. מיד קמו בתרעומת ואמרו: "עשה לנו אלוקים שילכו לפנינו, כי אנחנו כבירה בלא מנהיג. שהוא עוסק תמיד במלאכתו מלאכת ה', ואנחנו בני העיר כצאן בלא רועה... וצריכין אנו למנהיג". וביארו דבריהם ואמרו, כי זה משה האיש לא ידענו מה היה לו... שלקח דרך אחרת לבחור בבדידה, ומעתה אין ראוי להיות רב ומנהיג לנו גם כי יבוא אח"כ. כי צריכין אנו לראש כזה שנהיה עמו בכללות אחד במאכל ובתפלה, שלא יפרוש ממנו בכל עת...²⁴

כך או כך, גיטל, רעייתו של המלאך, ושני בניו (ישראל חיים ושלוש שכנא),²⁵ נשארו

אחרת (משכילית-חב"דית) מספרת, כי שנים מספר לפני מותו חלה המגיד ב"חולי הפאדאגרא ולא קם ממשכבו במעזריטש עד יומו האחרון" (רודרמן, השקפה כללית, עמ' 93).

19 תאריך מעברו לפאסטוב אינו חד משמעי. משבחי הבעש"ט עולה, כי פרק הזמן שבין מינויו בפאסטוב לבין מותו היה קצר מאוד (עמ' 144-145). לעומת זאת מסורת שהביא ר' מנחם מנדל, ה"צמח צדק", בשם ר' שניאור זלמן, על נסיעותיו של המלאך מפאסטוב לשבות ברובנה במחיצת אביו, מעלה את האפשרות שהמעבר קדם לשנת תקל"ג (דרך אמונה, פאלטאווה תרע"ב, עמ' 99; וראה: דיסקין, אגרות קודש, עמ' כו; אהלי יעקב, עמ' שצט).

20 "והסרסור היה ר' מנחם נחום החסיד המפורסם דק"ק טשארנאביל" (שבחי הבעש"ט, עמ' 139). ר' נחום גר או עדיין בפהרבישצ'ה, כפי שעולה מהמשך הסיפור. הסיפור השני בקובץ הסיפורים על המלאך (שם, עמ' 144) מתעלם מחלקו של ר' נחום במינוי: "ויהי אחרי זה נסע הרב מזהר"א [מורנו הרב אברהם] על המדינה ובבואו לק"ק חוואסטוב [פאסטוב] קיבלו אותו בכבוד גדול וקיבלו אותו לרב".

21 שם, עמ' 144.

22 שם, עמ' 141.

23 שם, שם; ופיתוחו של סיפור זה: סלינגסטר, אבן ישראל, עמ' ה. מסורת רחוקה מספרת על נכדי הבעש"ט, האחים ר' ברוך ממז'בח' ור' משה חיים אפרים מסדילקוב, שבאו לתהות על קנקנו של המלאך, אך כשראוהו נבהלו ונמלטו מן המקום (דברי דוד, עמ' 58).

24 תולדות יעקב יוסף, קארעץ תק"מ, נשא, דף קכג. קטע זה הוא כנראה אוטוביוגרפי ור' יעקב יוסף רומז בו לאירועים שהתרחשו בתקופת רבנותו בשאריגורד שבפודוליה. ראה: פייקאו', בימי צמיחת החסידות, עמ' 390-392; חסדאי, החסידים והמתנגדים לאור ספרות הדורש, עמ' 147-161.

25 ישראל חיים, דודו של ר' ישראל, נעלם מדיעתם של מחברים שונים, שסברו כי למלאך היה רק בן אחד (ר' שלום שכנא). ראה, למשל: י' ורפל, ספר החסידות, תל-אביב תש"ז, כא ע"א. אלפסי, "תוספות ותיקונים" לספר החסידות, עמ' 242, אף כתב כי ישראל חיים היה בנו (!) של ר' שלום. על ישראל

בינתיים באנופולי, ממתנינים לשעת כושר להצטרף אל אביהם. אלא שפתיל חייו של המלאך נשרף ונאכל בתוך זמן קצר. כחצי שנה לאחר שהגיע לפאסטוב, בראשית שנת תקל"ז (י"ב בתשרי; 25 בספטמבר 1776), נפטר המלאך והוא בן שלושים ושש.²⁶ הוא נקבר בפאסטוב,²⁷ ובני העיר שלחו שליחים לאנופולי להודיע על כך לבני משפחתו.²⁸ לאחר ימי האבל נסעה גיטל, אלמנתו הצעירה (שהיתה אז בת עשרים וארבע),²⁹ לפאסטוב כדי "לקבל עזבון בעלה". היא חזרה למקומה, וכדרכן של נשות חיל בימים ההם, שעול פרנסת המשפחה הוטל עליהן, "נתפרנסה בכבוד מן החנות שהיה לה".³⁰ זמן מה לאחר מכן מסרה את שני בניה לאימוץ, והיא עצמה – כך יש אומרים – עלתה באנונימיות לארץ ישראל ובה מצאה את פרנסתה מכיבוס בגדים.³¹

ב. ר' ישראל וסבו "המלאך"

את יחסו למלאך, שהיה כה שונה באופיו ובמידותיו מאביו וממנו, גילה ר' ישראל בהזדמנויות שונות, אם כי לא רבות. מהתבטאויותיו אלה עולה השתוממות כנה על התופעה האנושית הנדירה שנתגלמה בסבו. כך, דרך משל, כשדיבר על החומרות הרבות של פסח: "אמר שמלאך יכול להחמיר, אבל אדם האיך אפשר להחמיר?! חקני ר' אברהם היה מחמיר ביותר. ועל מצות מצוה לקח המגיד [ממזריץ'] אצלו, כי הוא היה יודע שמחמיר ביותר".³² וכן: "זקיני, שהיה מלאך בעצמו, לא הוצרך לזה [=להתפלל אל ה'] שיקח ממנו יראת המלאכים, כפי שעשה ר' זוסיא מאנופולי], כי אכילה שלו היה מע"ל [=מעט לעת; יממה] מעור של בר יונה, ואדם אי אפשר לחיות מאכילה כזה".³³ אף על פי כן, מנקודת מבטו של ר' ישראל, לא היתה דמותו הנערצת של המלאך מופת חינוכי שראוי לחקותו ולהלך בדרכיו. לא רק בשל המגבלות הפיסיות של בן תמותה רגיל, שאינו מסוגל לעמוד בסיגופים כמו מלאך, אלא בעיקר בשל

חיים, ראה להלן, עמ' 61. למסופר בשבחי הבעש"ט (עמ' 147), כי לאחר מות המלאך הוצעו לאלמנתו "שידוכים לבניה ולבנותיה", אין כנראה יסוד, ובשום מקום לא שמענו על בנותיו של המלאך (למעט מסורת עמומה שהביא היילמן, בית רבי, עמ' 123, הערה ג, על "ר' אברהם נכד הקדוש מבתו"). על בן שלישי, שעלה לארץ ישראל, ראה להלן, עמ' 60, הערה 8.

26 כך היא המסורת החסידית שנתקבלה גם במחקר. ראה פירוט: אסף, רח"ן, עמ' 23, הערה 25. תיאור "הילולה" סדיגוראית לזכר המלאך, ראה: אבן, זכרונות, עמ' 130-137.

27 ליד קברו נסמן, בשנת 1782, ר' ישראל מפולוצק, שד"ר "כולל וולין" בארץ ישראל, שנפטר בשעת ביקורו על קבר המלאך. אגדות רבות נרקמו סביב כך. ראה: שפתי קדושים, עמ' 39-40; היילמן, בית רבי, א, עמ' 129; כרם ישראל, עמ' 27; ו' שור, אורי דורות, ירושלים תשל"א, עמ' 176.

28 "ושלתו שליח לק"ק האניפאלי" (שבחי הבעש"ט, עמ' 145).

29 גוטלובר, זכרונות ומסעות, א, עמ' 188. חישוב גילה מתבסס על מידת האמון שניתן לייחס למסופר בשבחי הבעש"ט, עמ' 143-145. על פי הנאמר שם היתה בת שתיים-עשרה כשנישאה, ובחלומה נתגלה לה כי זכתה שבעלה יחיה לצדה שתיים-עשרה שנים נוספות.

30 שבחי הבעש"ט, עמ' 145-147.

31 ראה להלן, עמ' 60-61, הערות 8-9.

32 עירין קדישין, עמ' 98.

33 שם.

האיכויות הרוחניות המיוחדות של סבו, "שהוא דבוק תמיד בהבורא עולם בלי הפסק רגע".³⁴ ייתכן שהכרתו בכך שהמאמץ להגיע למדרגה העליונה של עבודת ה', שבה עמד המלאך, נדון מראש לכישלון, שימשה מצע שעל תשתיתו נבנתה האידיאולוגיה ההפוכה שלו, בדבר עדיפותה ויתרונותיה של עבודת ה' בגשמיות.

לר' ישראל גם היה חלק נכבד בשימור מורשתו הספרותית הצנועה של סבו.³⁵ זו אכן נשתיירה בספר "חסד לאברהם", המורכב משני חלקים עיקריים: חלק של דרושים השייכים למלאך וחלק של דרושים השייכים לר' אברהם מקאליסק.³⁶ לספר גם נוספו ליקוטים שונים מאת ר' שלום שכנא (בנו של המלאך), ר' ברוך ממז'בו' ואחרים. הספר יצא לאור – כאמור בדף השער – בצ'רנוביץ "שנת תורה [=תרי"א]... במצות ובהוצאת" ר' ישראל, היינו בברכתו ובמימונו. ביום רביעי, ה' בתשרי, שנת ק"ץ לישועה [=תרי"א; 11 בספטמבר 1850], ימים מספר טרם פטירתו, הספיק ר' ישראל לכתוב לספר הסכמה, והיא נדפסה, כמובן, בעמוד הראשון.³⁷ בהסכמתו סיפר על געגועיו לכתב היד האבוד של הספר, על שמחתו הרבה שעה שנתגלתה העתקה שלו, וכן שהוא זה אשר קרא לספר בשמו הנוכחי. בעמוד הבא נדפסה הסכמה נוספת, של "האחים היקרים שני בני היצהר", הלא הם שני בניו הראשונים של ר' ישראל – שלום יוסף ואברהם יעקב. הסכמה משותפת זו כבר נכתבה לאחר מות אביהם. הם אכן מתייחסים לכך בדבריהם: "לאשר עברו איזה שבועות אחדים מנתינת ההסכמה עד התחלת ההדפסה וביני ביני נלקח ממנו מחמד עינינו, אבינו אור עולם, כי לקח אותו האלהים".³⁸ מעניינים גלגוליו של החומר הספרותי המשוקע בספר: הכתבים נשתמרו בביתו של ר' ישראל אך אבדו או נגנבו בתקופת מאסרו, יחד עם אוצרות נוספים שהיו בספרייתו. ובלשונו שלו: "ראו הביא לנו איש עברי מאנ"ש [-מאנשי שלומנו] את שאהבה נפשי, המה כתבי קודש על התורה מאבי זקני המלאך זללה"ה, אשר היו לי למורשה. ואחרי אשר נואשתי מהם, כי נכחדו [הכתבים] מני בעת משפחות גוים קראו עלי שטנה, בקשתים ולא מצאתים".

34 דברי דוד, עמ' 25-26.

35 רשימת איגרות המלאך, רובן ככולן פרי גניזת חרסון, ראה: אנציקלופדיה לחסידות, ספרים, עמ' סז-יז. תורות ממנו, לפרשות בראשית, נח ולך לך ו"כוונת המקרה", נדפסו לראשונה בפרי הארץ לר' מנחם מגדל מוויטבסק, קאפוסט תקע"ד, ומשם הועתקו לחסד לאברהם. תורות ששמע ר' אברהם חיים מזלוצ'וב מן המלאך, כנראה בבית מדרשו של המגיד, נדפסו בספריו אורח לחיים, [ברדיטשוב] תקע"ז; הגדה של פסח עם פירוש פרי חיים, לבוב תרל"ג (על ספר זה, שנדפס בהסכמת ר' אברהם יעקב מסדיגורה, ראה: כהן, מקורות וקורות, עמ' 152). שרידים נוספים מתורתו שוקעו במורשת חב"ד ולזקטו בתוך: מונדשיין, מגדל עז, עמ' שפט-שצח. מהדורה חדשה של חסד לאברהם, בצירוף מראי מקום ומפתחות, נדפסה בירושלים תשנ"ה.

36 הקובץ השייך למלאך הוא כנראה ניסיון לחיבור שיטתי שלא הושלם או שרק מקצתו שרד. לעומתו, הקובץ השייך לר' אברהם מקאליסק הוא מעין סטנוגרמה שרשם תלמיד מדברי הצדיק בטבריה (כל דרוש נפתח במילים: "פתח הרב בפסוק", או "פתח הרב במדרש"). תורות ר' אברהם מקאליסק הגיעו לידי ר' ברוך ממז'בו' ומשם העתיקם המביא לבית הדפוס.

37 נוסח ההסכמה נדפס שוב: אסף, רח"ן, עמ' 302, מס' 32.

38 ההסכמה מתוארכת: "אשר בדבר איש האלהים לפ"ק" [תר"י; 1850], וברור שנפלה טעות ויש להוסיף עוד שנה. ליברמן שיער כי ייתכן שהאות אל"ף בתיבה "אשר" היתה צריכה להיות גדולה (אהל רח"ל, ג, עמ' 468, הערה 4).

שער הספר "חסד לאברהם"

חיים הלוי מברדיצ'ב, המביא לדפוס, שהיה מחסידיו הקרובים של ר' ישראל, סיפר אף הוא על דרכו בפרסום הספר: "ואחר כי נגנבו [הכתבים] מאתו [מר' ישראל] בעת המבוכה הארורה, יגעתי ומצאתי בצלמם כדמותם אצל... מוהר"ר אהרן מטשארנאביל מועתקים אות באות".³⁷⁹ הצדיק ר' אהרן מצ'רנוביל, קרוב משפחתו של ר' ישראל, הסכים להעביר את ההעתקה לרשותו, כדי שידאג להביאה לדפוס. לדברי המביא לדפוס, הסיבה העיקרית למאמציו של ר' ישראל היתה המדיניות הליברלית, שהפגין השלטון האוסטרי לאחר מהפיכת 1848, ביחס להדפסת ספרי קבלה וחסידות.⁴⁰ ר' ישראל חשש להחמיץ את השעה, וכך אמר לר' חיים מברדיצ'ב: "הנה עתנו עת דודים, בחמלת ה' עלינו להטות לב מלכנו אלינו. לתת לנו חפשית להדפיס ספרי קבלה חדשים גם ישנים, לפקוח עינים עורות, ומדוע יבצר אור עולם הזה

39 חסד לאברהם, כב ע"א; ראה גם: ש"י עגנון, ספריהם של צדיקים, ירושלים ותל-אביב תשכ"א, עמ' כ-כא; הג"ל, ספר סופר וסיפור (לעיל, הערה 1), עמ' תטו-תז; ליברמן, "אגרת אדמו"ר הזקן להבין משל ומליצה", אהל רח"ל, ג, עמ' 467-476.

40 מדיניות זו לא האריכה ימים ונמשכה רק עד שנת 1851. לאחר מכן חזרו ההתנכלויות לספרות החסידית, עד שנת 1861. ראה: מאהלר, החסידות וההשכלה, עמ' 146.

לשרידים אשר ה' קורא. קום ועשה חיל והגישנו על מזבח הרפוס ויהי אלהים עמך". על אף הנאמר בהצהרה זו נדפסו מקצת עותקי הספר ללא ציון מקום הרפוס, וייתכן שהדבר נעשה כדי להקל על הברחת הספר לרוסיה, שבה ישבו חסידי רח'ין רבים.⁴¹

לסיכום, על אף הערפל העובדתי האופף את דמותו המיתית של המלאך, אין לפקפק ביסודות האסקטיים שאפיינו את אישיותו ועיצבו את חייו.⁴² מניין נבעו אלה ועל איזה רקע או חסר צמחו והתפתחו? האם על רקע של התנערות ממערכת ציפיות חברתית לוחצת, שהופנתה כלפי בנו יחידו של המגיד ממזריץ', או שמא כתוצאה מנסיבות אישיות וחברתיות שאין לנו כל מידע עליהן? לפי שעה אין בידינו כל בסיס עובדתי להשיב על כך. יהיה אשר יהיה הרקע הנפשי להתפתחותו, נראה כי באורח חייו ובהשקפותיו הושפע המלאך ממסורות פרישות וסיגוף של חסידים ומקובלים מן הסוג "הישן", ובתוכם אביו שלו – המגיד ממזריץ' – בתקופתו הטרומית-חסידית.⁴³ דמותו המסתגרת והנזירית של המלאך מזדקרת על רקע תקופתה כמין מגדלור המנצנץ באורותיה של ספרות המוסר הקבלית, שממנה ינקו אישיה הראשונים של החסידות.⁴⁴ עובדה זו רק מחריפה ומעצימה את השאלה העיקרית של דיוננו: מה היו המקורות הרוחניים והחברתיים שעיצבו את דרכו של ר' ישראל כניגוד מוחלט לסבו, כשהוא פוסע בנתיב כה שונה אך במסגרתו של אותו עולם רוחני-חברתי אחיד?

מבחינה זו, אין משמעות לשאלת היחס בין מיתוס למציאות בדמותו של המלאך, שכן גם ר' ישראל, שלא פגש את סבו, הכיר את מיתוס "המלאך" וניזון ממנו. ואולם, כפי שנראה להלן, את יסוד "המרד" במורשת האבות יש לבקש לא אצל ר' ישראל, אלא דווקא בחוליית הביניים המשפחתית – אצל אביו ר' שלום שכנא. כפי שננסה לטעון, דווקא אצל ר' ישראל בלט יותר יסוד ההמשכיות של מורשת האב מאשר יסוד המרד במורשת הסב.

- 41 כך שיער נ' בן-מנחם, פתחי שערים, ירושלים תשל"ו, עמ' 161. האיטור להדפיס ספרי חסידות ברוסיה כבר עבר מן העולם בשנה זו ונראה שהסיבה להעלמת מקום הרפוס קשורה ברצון להימנע מתשלומי מכסים, שהוטלו על סחורות הבאות מחוץ למדינה. תופעה דומה מוכרת מספר ליקוטי תורה, לר' מרדכי מצ'רנוביל (צ'רנוביץ תר"ך). ראה: י' יודלוב, "שינויים טיפוגרפיים בספרים עבריים", ארשת, ו, ירושלים תשמ"א, עמ' 120. על הספר חסד לאברהם ודפוסיו, ראה: דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 213–214, הערה 2; כהן, הרפוס העברי בטשרנוביץ, עמ' 299, מס' 34; אנציקלופדיה לחסידות, ספרים, עמ' יז–כ.
- 42 אמנם, בסיפורו השטן ביום הכיפורים, עמ' 487, טען אורנשטיין כי הדרך המלכותית של רח'ין החלה במלאך, שהקדיש את חייו "להרבות דון ועושר", "וגם לא ינזר מכל תענוגות התבל", אך דברים אלה אין בהם ממש, לבד משנאה בלתי כבושה כלפי בית רח'ין.
- 43 על המגיד נמסר, כי קודם שהתקרב אל הבעש"ט "צם ז' או ח' פעמים משבת לשבת רצופים וחלה מאוד" (שבחי הבעש"ט, עמ' 126).
- 44 על ספרות זו ותרומתה לעיצוב מגמותיהם של חסידים ומתנגדים, ראה: י' שחר, ביקורת החברה והנהגת הציבור בספרות המוסר והדרוש בפולין במאה הי"ח, ירושלים תשנ"ב (מהדורה מחודשת של עבודת גמר משנת תשכ"ג); פייקאו', בימי צמיחת החסידות; חסדאי, החסידים והמתנגדים לאור ספרות הדרוש.